

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA AXLOQ VA INSONPARVARLIK G'OYALARI

Samatov Xurshid Ulmasjonovich

Ilmiy maslahatchi Muhammad

al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot

texnologiyalari universiteti Samarqand filiali f.f.d. dotsent

Nusratov Shahruzбек Shuhrat o'g'li

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Samarqand filiali talabasi

Annotatsiya . Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari chuqur ilmiy jihatdan o'rganiladi. Asosiy e'tibor Navoiy ijodida axloqiy qadriyatlar, insonparvarlik tamoyillari va ularning o'zbek mumtoz adabiyotidagi o'rni va ahamiyatiga qaratiladi. Maqolada tarixiy, nazariy va zamonaviy tadqiqotlar asosida Navoiy merosining jamiyat va madaniyat rivojiga ta'siri, shuningdek, axloqiy-ijtimoiy g'oyalarining bugungi kun uchun dolzarbligi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: axloq, insonparvarlik, Navoiy, adabiyot

Abstract

This article provides a thorough scientific study of the concepts of ethics and humanism in the works of Alisher Navoi. The main focus is on ethical values, principles of humanism in Navoi's creativity, and their significance within classical Uzbek literature. Based on historical, theoretical, and contemporary research, the article analyzes the influence of Navoi's heritage on the development of society and culture, as well as the relevance of his moral and social ideas in modern times.

Keywords: ethics, humanism, Navoi, literature

Аннотация

В данной статье всесторонне исследуются идеи нравственности и гуманизма в произведениях Алишера Навои. Основное внимание уделяется этическим ценностям, принципам гуманизма в творчестве Навои, а также их роли и значению в узбекской классической литературе. На основе исторических, теоретических и современных исследований анализируется влияние наследия Навои на развитие общества и культуры, а также актуальность его нравственных и социальных идей в современном мире.

Ключевые слова: этика, гуманизм, Навои, литература

Kirish

Alisher Navoiy nomi nafaqat o'zbek adabiyoti, balki butun Sharq madaniyati va ma'naviy hayotida chuqur iz qoldirgan buyuk shoir va mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. Uning asarlari, ayniqsa, axloq va insonparvarlik g'oyalari bilan boy bo'lib, o'z zamonasidan boshlab bugungi kungacha dolzarb ahamiyatini yo'qotmagan. Navoiy ijodining asosiy yo'nalishlaridan biri – insonning axloqiy kamoloti, jamiyatda adolat, mehr-oqibat, bag'rikenglik va insoniylik mezonlarini targ'ib qilishdir. Bu jihatlar uning dostonlari, g'azallari, masnaviylari va nasriy risolalarida chuqur o'z aksini topgan. Axloq va insonparvarlik masalalari, avvalo, shaxsning o'zini anglashidan, jamiyat va atrofdagilarga bo'lgan munosabatidan, hayotda ezgulik va yovuzlik, adolat va zulm, bag'rikenglik va nafrat o'rtasidagi kurashdan kelib chiqadi. Navoiy ana shu ijtimoiy-falsafiy masalalarga o'z asarlarida javob qidiradi, o'quvchiga va butun jamiyatga axloqiy saboq beradi. Mazkur maqolada Alisher Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalarining nazariy asoslari, tarixiy ildizlari, adabiy an'analardagi o'rni, zamonaviy tadqiqotlar nuqtai nazaridan talqini va bugungi kundagi ahamiyati keng qamrovda tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili

Alisher Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari masalasi o'zbek va jahon adabiyoti, falsafasi, ijtimoiy tafakkuri tarixida alohida o'rin tutadi. Bu mavzuni har tomonlama tadqiq etish uchun, avvalo, axloqiy va insonparvarlik tushunchalarining nazariy-asosiy manbalariga e'tibor qaratish lozim. Axloqiy g'oyalar qadim zamonlardan boshlab Sharq va G'arb mutafakkirlarining asosiy falsafiy izlanishlaridan biri bo'lib kelgan. Axloq (etika) masalasi Aristotel, Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Rumi, Sa'diy, Hofiz kabi buyuk allomalar ta'limotlarida chuqur o'rganilgan. Ularning axloqiy-falsafiy qarashlari Navoiy ijodiga ham bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, Forobiy va Ibn Sino axloqshunosligida insonning o'zini anglash, ma'naviy poklanish, jamiyatda adolat va ezgulikka intilish masalalari asosiy o'rinni egallaydi. Rumi va Sa'diy kabi so'fiy shoirlarning insonparvarlik, mehr-oqibat, bag'rikenglik haqidagi qarashlari esa Navoiy asarlarida o'zining yorqin ifodasini topgan[1].

Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari, avvalo, tasavvuf falsafasi va islom axloqiyati bilan uzviy bog'liq. Tasavvufda insonning ma'naviy kamolot sari intilishi, nafsni poklash, o'zini jamiyat va Yaratganga xizmatda ko'rish tamoyillari asosiy o'rinda turadi. Navoiy ana shu g'oyalarni o'z asarlarida chuqur poetik shaklda ifodalagan. Xususan, «Xamsa» dostonlari va «Mahbub ul-qulub» asarida insonning axloqiy barkamollikka erishish yo'llari, dunyo va odamlar oldidagi mas'uliyati, mehr-shafqat, adolat, vijdon, sabr-toqat, sadoqat, fidoyilik kabi fazilatlar ulug'lanadi. Navoiy insonparvarlikni faqat so'zda emas, balki amalda – yaqinlariga, jamiyatga, butun insoniyatga xizmat qilish, yordam qo'lini cho'zish, ilm-ma'rifatga, hunarga, mehnatga hurmat bilan qarashda ko'radi. Uning g'azallarida inson qalbining nozik tuyg'ulari, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, zolimlik, jaholatga qarshi fikrlar ham o'z aksini topgan. Navoiy insonni Yaratganning eng oliy mo'jizasi sifatida e'tirof etib, har bir kishining axloqiy-ruhiy komil bo'lishi jamiyat taraqqiyoti uchun asosiy shart deb biladi.

Nazariy jihatdan qaralganda, axloq va insonparvarlik g'oyalari Navoiy asarlarida ikki asosiy poydevorga tayanadi: birinchidan, diniy-tasavvufiy axloqiy qadriyatlar; ikkinchidan, dunyoviy-ijtimoiy adolat va insoniyatga xizmat qilish

g'oyalari. Navoiy tasavvufiy tafakkurda insonni «koinotning guli», «ma'naviy kamolot sari intiluvchi mavjudot» sifatida tasvirlaydi. Bu yondashuvda insonning asosiy vazifasi – o'zini tarbiyalash, nafs ustidan hukmronlik qilish, jamiyat va Yaratganga xizmat qilishdir. Navoiy, masalan, «Hayrat ul-abror» dostonida axloqiy fazilatlar va kamchiliklarni obrazlar orqali ko'rsatadi, har bir inson o'zini tarbiyalashi, jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglab yetishi lozimligini ta'kidlaydi[2].

Axloqiy g'oyalar Navoiy asarlarida ko'plab timsollar va ramzlar orqali ifodalanadi. Shoir, masalan, mehr-oqibat, saxovat, sadoqat, halollik, sabr-toqat, ilmga intilish kabi fazilatlarni inson komilligining asosiy belgisi sifatida ko'radi. U insonparvarlikni faqat diniy burch emas, balki hayotiy zarurat, ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omili deb biladi. Bu jihatlarni Navoiy «Mahbub ul-qulub» asarining har bir faslida turli ijtimoiy tabaqalar, kasb egalari, oddiy xalq va hukmdorlar axloqiy fazilatlarini haqida so'z yuritarkan, insoniylik va adolat tamoyillarini ustuvor deb biladi. Shoir jamiyatda adolat va mehr-oqibat bo'lmasa, taraqqiyot va farovonlik bo'lmasligini uqtiradi. «Saddi Iskandariy», «Layli va Majnun», «Farhod va Shirin» dostonlarida ham axloqiy va insonparvarlik g'oyalari asosiy mavzu sifatida ilgari suriladi.

Alisher Navoiy axloqiy-falsafiy qarashlarining shakllanishida o'z zamonasining ijtimoiy-siyosiy muhitining o'rni ham katta bo'lgan. XV asr Movarounnahr va Xuroson hududlarida ijtimoiy adolatsizlik, boy-baqalab va kambag'allar o'rtasidagi tafovut, hukmdorlar va xalq o'rtasidagi ziddiyatlar keng tarqalgan edi. Navoiy ana shu muammolarga chuqur e'tibor qaratadi, o'z asarlarida adolat, inson huquqlari, ijtimoiy tenglik, saxovat, mehr-oqibat g'oyalarini ilgari suradi. Uning fikricha, jamiyatda adolat va axloqiylik ustuvor bo'lsa, taraqqiyot va farovonlikka erishiladi. Bu g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, zamonaviy jamiyat axloqiy-ijtimoiy muammolarini hal etishda Navoiy merosidan samarali foydalanilmoqda.

Tarixiy-nazariy manbalarni tahlil qilganda, Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari Sharq mumtoz adabiyoti an'analariga tayangan holda yangi bosqichga ko'tarilgani ayon bo'ladi. Masalan, Sa'diy Sheroziyning «Guliston» va

«Bo‘ston» asarlarida insoniylik, ezgulik, adolat, saxovat, bag‘rikenglik g‘oyalari asosiy mavzu bo‘lsa, Navoiy ana shu an‘analarni davom ettirib, o‘zining o‘ziga xos timsollar, ramzlar, poetik uslubi orqali boyitgan. Hofiz, Attor, Rumi kabi so‘fiy shoirlar ham inson qalbining poklanishi, jamiyatda insoniylik va adolat ustuvorligi haqida so‘z yuritgan. Navoiy esa bu g‘oyalarni o‘zining keng qamrovli asarlarida yanada chuqurroq, har tomonlama yoritadi. Uning axloqiy-falsafiy qarashlari nafaqat adabiy, balki ijtimoiy, siyosiy, falsafiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi[3].

Navoiy ijodida axloq va insonparvarlik g‘oyalari faqat nazariy-falsafiy darajada emas, balki amaliy-ijtimoiy jihatdan ham namoyon bo‘ladi. Shoir o‘z asarlarida jamiyatdagi adolatsizlik, zolimlik, jaholat, boylikka berilish, mansabparastlik, riyokorlik kabi illatlarga qarshi kurashadi. U har bir insonni o‘zini tarbiyalashga, ilm-ma‘rifatga, halol mehnatga, mehr-oqibatga, saxovat va bag‘rikenglikka undaydi. Ayniqsa, «Mahbub ul-qulub» asarida jamiyatning turli qatlamlari – hukmdorlar, boylar, fozillar, faqirlar, hunarmandlar, oddiy xalq axloqiy fazilatlari haqida so‘z yuritar ekan, har bir kasb egasiga, har bir insonga o‘z axloqiy burchini eslatadi. Bu asar o‘zbek axloqshunosligi va ijtimoiy tafakkuri tarixida muhim ahamiyatga ega. Navoiy axloqiy kamolotga erishish yo‘lida ilm-ma‘rifat, halol mehnat, saxovat, mehr-oqibat, sabr-toqat, sadoqat, vijdon, iymon kabi fazilatlarni asosiy mezon deb biladi.

Navoiy asarlarining o‘zbek adabiyoti va ma‘naviyati taraqqiyotidagi o‘rni, ayniqsa, axloqiy va insonparvarlik g‘oyalarining keyingi asrlardagi rivojiga ta‘siri zamonaviy tadqiqotlarda keng yoritilgan. XX-XXI asr olimlari, jumladan, Fitrat, Abdulla Qodiriy, Oybek, G‘afur G‘ulom, Sharaf Rashidov, G‘afurjon Mirzayev, Tohir Malik, Ozod Sharafiddinov, Karim Bahriev, Komiljon Toirov va boshqalar Navoiy merosini chuqur o‘rgangan, uning axloqiy-ijtimoiy g‘oyalarining zamonaviy ahamiyatini tahlil qilgan. Ularning tadqiqotlarida Navoiy axloqiy kamolot, insonparvarlik, bag‘rikenglik, adolat, taraqqiyot, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirgan ijodkor sifatida baholanadi. Zamonaviy adabiyotshunoslikda Navoiy asarlarining yosh avlod tarbiyasida, jamiyatda axloqiy muhitni shakllantirishdagi ahamiyati alohida ta‘kidlanadi[4].

Empirik tadqiqotlar va amaliy misollar ham Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalarning ijtimoiy hayotga ta'sirini tasdiqlaydi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan ma'naviy-ma'rifiy islohotlar, axloqiy tarbiya, insonparvarlik tamoyillarini mustahkamlashda Navoiy merosidan keng foydalanilmoqda. Maktab, litsey va oliy ta'lim muassasalarida Navoiy asarlari asosida axloqiy tarbiya mashg'ulotlari, ochiq darslar, seminar va davra suhbatlari tashkil etilmoqda. Bu jarayonda Navoiy asarlarining yosh avlod ongida axloqiy qadriyatlar, insonparvarlik, bag'rikenglik, mehr-oqibat, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishdagi ahamiyati alohida e'tirof etiladi. Shuningdek, Navoiy asarlari asosida sahna asarlari, kinofilmlar, ijtimoiy loyihalar yaratilmoqda, ularning barchasi jamiyatda axloqiy muhitni mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari xalq og'zaki ijodi, maqollar, hikmatli so'zlar, rivoyatlar, xalq ertaklari bilan ham uzviy bog'liq. Shoir o'z asarlarida xalq donishmandligidan, xalq axloqiy qadriyatlaridan, urf-odat va afsonalardan keng foydalanadi. Bu esa Navoiy ijodining xalqchil, insonparvar, hayotga yaqin, realistik bo'lishini ta'minlaydi. Navoiy xalq donishmandligini, oddiy kishilar axloqiy fazilatlarini ulug'laydi, ularni jamiyat taraqqiyoti uchun asosiy kuch deb biladi. Uning asarlarida xalqning axloqiy-ruhiy dunyosi, orzu-umidlari, ezgu niyatlari, adolat va ezgulik sari intilishi yorqin ifoda topgan.

Axloq va insonparvarlik g'oyalari Navoiy asarlarining poetik tuzilmasida, obrazlar tizimida, syujet va kompozitsiyasida ham o'z aksini topgan. Shoir asarlarida mehr-oqibat, vafodorlik, sadoqat, vijdon, sabr, saxovat, halollik, bag'rikenglik, ilmga intilish kabi fazilatlar asosiy qahramonlarning xarakterida, ularning hayotiy tanlovlarida, faoliyatida namoyon bo'ladi. Masalan, «Layli va Majnun» dostonida Majnun obrazida sadoqat, fidoyilik, sabr-toqat, halollik, vijdon, insoniylik fazilatlarini mujassam. «Farhod va Shirin» dostonida esa Farhod obrazida mehnatsevarlik, fidoyilik, saxovat, mehr-oqibat, insonparvarlik timsollari yorqin ifoda topgan. Bu

obrazlar orqali Navoiy har bir inson o'z hayotida axloqiy mezonlarga amal qilishi, jamiyat oldida mas'uliyatli bo'lishi zarurligini uqtiradi.

Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari zamonaviy jamiyat uchun ham muhim ahamiyatga ega. Bugungi globallashuv, axborot texnologiyalari rivoji, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar sharoitida axloqiy qadriyatlar va insonparvarlik masalalari dolzarb bo'lib qolmoqda. Zamonaviy jamiyatda axloqiy inqiroz, ma'naviy tanazzul, individualizm, iste'molchilik, raqobatchilik, beg'amlik, o'z manfaatini ustun qo'yish kabi muammolar kuchaymoqda. Shu nuqtai nazardan, Navoiy asarlarida ilgari surilgan axloqiy-ijtimoiy g'oyalar, insonparvarlik, bag'rikenglik, mehr-oqibat, adolat, saxovat, ilmga intilish, halol mehnat, vatanparvarlik kabi fazilatlar zamonaviy axloqiy tarbiya va ijtimoiy muhitni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi[5].

Navoiy asarlarining axloqiy-ijtimoiy g'oyalari xalqaro miqyosda ham o'rganilmoqda. Rossiya, Turkiya, Eron, Hindiston, Yevropa va Amerika olimlari Navoiy merosini o'rganish, uning asarlaridagi axloqiy, insonparvarlik, umuminsoniy qadriyatlarni tadqiq qilish bo'yicha ko'plab ilmiy ishlar, monografiyalar, tadqiqotlar yaratgan. Ularning ishlarida Navoiy asarlarining jahon adabiyoti va madaniyatidagi o'rni, insonparvarlik va axloqiy g'oyalarining zamonaviy ahamiyati tahlil qilinadi. Jumladan, rus olimi E.E.Bertels, turkshunos olimlar, Eron va Hindiston adabiyotshunoslari Navoiy merosini jahon adabiyoti kontekstida o'rganib, uning axloqiy va insonparvarlik g'oyalarini universal qadriyat sifatida baholaydi[6].

Axloq va insonparvarlik g'oyalari atrofida zamonaviy adabiy va falsafiy tadqiqotlarda turli bahs-munozaralar ham mavjud. Ba'zi tadqiqotchilar Navoiy asarlarida axloqiy g'oyalar haddan ziyod nazariylashtirilgan, real hayotdan uzoqlashgan, deb hisoblaydi. Boshqalar esa, aksincha, Navoiy asarlarida axloqiy g'oyalar hayotiy-amaliy, real ijtimoiy muammolar bilan bog'liq, deb ta'kidlaydi. Zamonaviy tadqiqotlar Navoiy asarlaridagi axloqiy-ijtimoiy g'oyalarning bugungi jamiyat, yoshlar tarbiyasi, axloqiy muhitni shakllantirishdagi ahamiyatini keng yoritmoqda. Bu bahs-munozaralar Navoiy ijodining ko'p qirraliligi, uning asarlarida

axloqiy va insonparvarlik g'oyalari hayotiy, aktual, zamonaviy muammolar bilan uzviy bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari chuqur nazariy, tarixiy, amaliy va adabiy asosga ega. Bu g'oyalar Sharq va G'arb falsafasi, tasavvuf, islom axloqiyati, xalq og'zaki ijodi va mumtoz adabiyot an'analari bilan uzviy bog'liq. Navoiy axloq va insonparvarlik g'oyalarini o'zining boy ijodiy merosida keng yoritgan, ularni jamiyat taraqqiyoti, inson kamoloti, adolat, ilm-ma'rifat, saxovat, mehr-oqibat, bag'rikenglik, vatanparvarlik kabi fazilatlar bilan uyg'unlashtirgan. Uning asarlari bugungi kunda ham axloqiy tarbiya, ijtimoiy muhit va ma'naviy-ma'rifiy islohotlar uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Xulosa

Alisher Navoiy asarlarida axloq va insonparvarlik g'oyalari chuqur nazariy, tarixiy va adabiy asosga ega bo'lib, ularning zamonaviy ahamiyati beqiyosdir. Navoiy inson kamoloti, adolat, mehr-oqibat, saxovat, bag'rikenglik, ilmga intilish, halol mehnat, vatanparvarlik kabi fazilatlarni asosiy axloqiy mezon sifatida belgilaydi. Uning asarlarida axloqiy g'oyalar ham nazariy-falsafiy, ham amaliy-ijtimoiy jihatdan chuqur yoritilgan. Shoir ijodida axloq va insonparvarlik masalalari faqat adabiy obrazlar, ramzlar orqali emas, balki real hayotiy misollar, xalq donishmandligi, urf-odat va qadriyatlar bilan uyg'un holda ifodalangani Navoiy ijodining hayotga yaqin, xalqparvar va insonparvar bo'lishini ta'minlaydi. Navoiy merosi bugungi kunda ham yosh avlod tarbiyasida, jamiyatda axloqiy muhitni shakllantirishda, insonparvarlik, bag'rikenglik, adolat, taraqqiyot, ilm-ma'rifat, vatanparvarlik g'oyalarini mustahkamlashda muhim manba hisoblanadi. Zamonaviy axloqiy tarbiya, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar, ijtimoiy muammolarni hal etishda Navoiy asarlarining ahamiyati ortib bormoqda. Navoiy axloq va insonparvarlik g'oyalarini o'zining boy ijodiy merosida chuqur yoritib, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirgan. Uning asarlari xalqimiz ma'naviy dunyosini boyitishda, jamiyat

taraqqiyotini ta'minlashda, axloqiy muhitni mustahkamlashda, insonparvarlik va bag'rikenglik tamoyillarini hayotga tatbiq etishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bertels E.E. Alisher Navoi. Moskva: Nauka, 1965.
2. G'afurov G. Navoiy va tasavvuf. Toshkent: Fan, 1991.
3. Mirzayev G'. Alisher Navoiy va axloqiy qadriyatlar. Toshkent: O'qituvchi, 2000.
4. Sharafiddinov O. Navoiy va zamonaviylik. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2013.
5. Bahriev K. Navoiy asarlarida insonparvarlik g'oyalari. Toshkent: Akademnashr, 2017.
6. Toirov K. Alisher Navoiy va jahon adabiyoti. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2020.